

УДК 336.76 (091)

Ю.П. Бондарчук, доц., канд. іст. наук*Кіровоградський національний технічний університет*

Виникнення інститутів біржової торгівлі в Україні

Біржовий процес в нашій країні має ряд особливостей, які оприявлені загальними економічними та історичними умовами. Історія біржової торгівлі свідчить, що Україна була включена у систему міжнародної біржової торгівлі, зокрема щодо купівлі-продажу цукру та зернових культур. Товарні біржі були необхідною організацією для економічного життя того чи іншого району, вони стали своєрідними центрами певних економічних районів і внаслідок цього відбивали їх товарну спеціалізацію.

біржа, ринок, торги, ярмарки, аукціон, брокер, маклер

Розвиток суспільно-економічних відносин, відмова від адміністративно-командної системи економіки та впровадження ринкових відносин в Україні потребує докорінного реформування інститутів, які визначають засади функціонування ринкової інфраструктури. Одним із елементів нової економічної системи є біржі, які забезпечують функціонування ринку цінних паперів, оптового ринку сільськогосподарських, сировинних, паливно-мастильних та інших товарів.

Актуальність теми статті обумовлена сучасним етапом розвитку України, що характеризується активною трансформацією політичних, суспільних та економічних відносин. Особливої динаміки зазнають процеси, пов'язані із формуванням самих інститутів, що обслуговують потреби ринкової економіки, сприяють активному формуванню інфраструктури ринку. В складі цієї інфраструктури одне з основних місць належить біржам: товарним, фондовим, валютним та іншим.

Здійснення біржової торгівлі, проведення аукціонів і конкурсів мають специфічні особливості, які, з одного боку, зумовлені їхнім різним правовим регулюванням і діловими звичаями, а з іншого — мають суттєву схожість, що дає змогу об'єднати їх у загальне поняття «торги». Функціонування торгів як способу укладання господарських договорів зумовлене існуванням механізму ринкової конкуренції. Саме через це вони мають перебувати під увагою законодавця з метою захисту економічної конкуренції.

Як інститути інфраструктури ринку біржі, аукціони та конкурси пройшли досить тривалий період формування.

Виникнення торгів пов'язане з розвитком у надрах рабовласницького суспільства товарного та грошового обігу й появою первинних форм торгового та лихварського капіталу. В пошуках пропозицій, в яких один товар еквівалентно обмінювався б на інший, власники товарів намагалися залучити до обміну не одного, а декількох претендентів.

Публічні торги як особлива форма вступу в договірні відносини відомі вже римському праву. Суть їх полягала в тому, що одна зі сторін пропонувала вступити в угоду з тим, хто запропонує найвигідніші умови, наприклад, буде готовий заплатити найбільшу ціну або виконати підряд дешевше від інших тощо. У випадку ж здачі в оренду міських земель, при конкурсі, що спричинений банкрутством боржника, проведення торгів вважалося обов'язковим [6; 62]. Підрозділялися торги тоді на три види: 1) торги на труд; 2) торги на труд за матеріалом; 3) торги на поставку матеріалів. У Давньому Римі з публічних торгів також продавалася військова здобич та майно громадянина, яке було конфісковане в прибуток держави (*sectio bonorum*), причому

майно могло продаватися як повністю, так і частинами (звідси *sectio* — різання, купівля частинами) [2; 36].

Про поширеність торгів у цивільному обороті в Давньому Римі свідчить досить розвинута термінологія, яка складалася у процесі таких відносин: *auctio* (продаж з публічних торгів), *venditio sub hasta* або *subhastatio* (продаж з торгів), *venditio bonorum* (продаж майна боржника-банкрута), *distractio bonorum* (продаж майна несправного боржника по частинах, але, на відміну від *venditio bonorum*, вона не тягла за собою втрати майна та безчестя), *hasta* (під піднесеним списом, що символізував право власності, проходили *subhastatio* — публічні торги та засідання сточленного суду, який іноді і в сукупності визначався як *locatio sub hasta* — найом, здійснений у формі публічних торгів); *licitatio* (аукціон, а також в значенні пропозиції, надбавки до ціни на торгах); *licitatio fructuaria* 1. *fructuum* (спір про тимчасове володіння в інтердиктному провадженні: на час процесу претор надавав володіння тому, хто запропонує найвищу суму (взамін надавалася можливість користуватися плодами) і надасть гарантію)[3; 14].

Деякі символічні форми, які мали переважне значення у давньому праві при визначенні моменту укладання угоди (третій удар молотка на аукціоні), збереглися і в сучасному юридичному побуті.

На торгах ціни могли коливатися залежно від надходження нових пропозицій від постачальників та підрядників, тому у покупця могла скластися ілюзія формування «правильної» ціни на товари та послуги. Як вважає О.А. Беяневич, у неусвідомлюваних пошуках єдиного еквіваленту робочого часу, суспільно необхідного для виготовлення товару, давні римляни намагалися надати акту купівлі-продажу відповідної суспільної форми (торгів). Виникнувши ж історично як суспільна форма пошуку відповідності між ціною та вартістю товару, торги набули регулятивної (із прискоренням розвитку виробничих сил) та контрольно-адміністративної (із розширенням господарської діяльності держави) функцій [1; 45]. Так, тривалий час головною сферою застосування торгів були підряди на виконання робіт або поставку товарів для казни.

У Російській імперії перші спроби законодавчого регулювання торгів мали місце в середині 17 ст. В цей час було введено «поручные записи», які здійснювалися артільниками, що виграли підряд, для того, «чтобы можно было верить» [4; 58].

У 1712 р. обов'язковими стають такі елементи торгів:

- широке сповіщення публіки про майбутні торги, яке здійснювалося шляхом вивішування указів з оголошенням про торги на міських воротах;
- письмова фіксація усіх пропозицій претендентів, які мали звертатися до канцелярії за реєстрацією пропозицій;
- гласність, оскільки після торгів переможець та його ціна публічно оголошувалися.

Слід зазначити, що вже тоді законодавець вбачав в торгах такий захід, що мав перешкоджати нераціональному використанню державних коштів. В указах початку XVIII сторіччя публічний характер торгів проголошувався запобіжним заходом, спрямованим на недопущення зловживань посадових осіб, змови підрядників у визначенні ціни виконання державних замовлень тощо. У затвердженому Петром I «Регламенті про управління адміралтейством та верф'ю» закріплено низку вимог до порядку видачі підрядів:

- «білети» із зазначенням виду і найменуванням підрядних робіт вивішувалися в усіх великих містах для того, щоб забезпечити участь максимальної кількості претендентів;

— для запобігання надходженню фіктивних пропозицій підрядники повинні були особисто з'являтися у зазначене місце для подачі письмової заяви про виконання робіт із зазначенням ціни;

— підряд присуджувався тому претендентові, що запропонував найнижчу ціну;

— сумлінність підрядника повинна була підтверджуватися поручительством відомої особи.

За «Регламентом» торги закінчувалися обов'язковим 24-годинним «сидінням при свічах», де в присутності двох офіцерів відбувалося остаточне узгодження ціни. Згодом з метою запобігання змови між чиновниками з вузьким колом підрядників «Регламент» було доповнено правилом про обов'язкову публікацію оголошень про торги тричі протягом півроку, причому після кожної публікації велися записи пропозицій, що надійшли [4; 59].

Виключно на торгах укладалися договори підряду та поставки для казни. Правова регламентація договорів із казною здійснювалася загальними положеннями цивільного законодавства та спеціальними нормами, які було встановлено Положенням про казенні підряди та поставки. Зазначеним Положенням було визначено три способи (точніше — три різновиди) укладання договорів із казною:

1. Усні торги. При цьому казенні місця та особи повинні були довести до відома публіки усі «подробиці» договору, кількість, якість, строки і увесь порядок виконання сторонами так, щоб потім договір не потрібно було доповнювати іншими умовами, крім ціни та забезпечення завдатками.

Торги відбувалися за участю усіх претендентів. Під час їх проведення заповнювався лист, де зазначалися імена учасників і фіксувалися їх пропозиції (ціни) до того часу, поки хтось з учасників не назове найнижчої ціни підряду. В такому записі ціни міститься пропозиція з боку кожного з претендентів, а казенна установа приймає ту пропозицію, яка є найбільш для нього вигідною.

На кожен підряд відбувався лише один торг із наступним переторгом, який в більшості випадків мав головне значення. Переторг мав бути проведений через три дні після закінчення торгу, усі бажаючі могли протягом цього терміну запропонувати ще вигідніші для казни умови. Після завершення торгів казенна установа мала надати договору належної форми. У випадку ж, коли підряд перевищував встановлену законом суму, то прийняття пропозиції та укладання договору залежало не від місцевої установи, а від вищої адміністрації.

2. При укладанні договорів підряду за допомогою запечатаних оголошень казенна установа за допомогою публікацій запрошувала бажаючих вступити в договір, визначала його предмет і деякі умови, але пропозиції як такої (оферти) не здійснювала, а тільки очікувала на неї. Пропозиції, що надійшли виключно у запечатаних пакетах, розкривалися одночасно, і приймалася найбільш вигідна з них. Г.Ф. Шершеневич з приводу цього слушно зауважував, що розрахунок казни при цьому ґрунтувався на тому психологічному міркуванні, що кожний, побоюючись більш вигідних пропозицій з боку інших, поспішить з вигіднішими умовами [5; 48].

3. Третій різновид полягав у поєднанні усних торгів та запечатаних оголошень.

Примітно, що в дореволюційному праві Російської імперії поняття конкурсу мало конкретний визначений зміст, і використовувався цей термін у зв'язку із неплатоспроможністю боржника. Привертає увагу його двозначність. Так, у працях правознавців конкурс розглядався як свого роду суб'єкт, установа. Як пояснює О.А. Беляневич, із відкриттям неспроможності усі права, що належали боржнику, переходять до конкурсу, який заступає місце неспроможного і стає його представником у всьому, що стосується його майнових прав та обов'язків. Але в той же час конкурс є представником і усіх кредиторів боржника. По-друге, як і судові рішення, конкурс

вважався видом примусового виконання договорів та зобов'язань, підставою для їх припинення [5; 50].

Саме після відвідання Петром I Амстердамської біржі ним засновано першу біржу в Російській імперії в Петербурзі (1703). Передбачалося відкриття бірж і в інших великих містах імперії. Втім, цей досвід не був вдалим, оскільки незначні обсяги та примітивність організаційних форм торгівлі, нерозвинута система кредитування гальмували розвиток бірж.

Розвиток товарного виробництва, розширення внутрішнього ринку і включення Росії в міжнародні економічні відносини внаслідок розкладу феодального ладу та посилення капіталістичних відносин викликали виникнення нових бірж. У 1834 р. відкрилася біржа в Кременчуці Полтавської губернії, в 1848 р. — на Нижньгородському ярмарку і в Одеському порту. До 1861 р. в Росії відкрилося ще кілька бірж, зокрема в Москві і Рибінську. У пореформені роки вони з'являються у Києві (1865), Харкові (1868), Миколаєві (1886).

Нерідко біржова торгівля виростала з оптової ярмаркової торгівлі. Це перш за все стосується тих ярмарків, які мали всеросійське значення, і де зосереджувалася торгівля одним чи кількома товарами, котрий відправлявся звідси в різні райони країни. Так, ще до реформи 1861 р. Контрактовий ярмарок у Києві дедалі більше перетворювався на біржу з обмеженим строком дії, де йшла торгівля сільськогосподарською продукцією та цукром і укладалися контракти на оренду і продаж нерухомого майна. Біржові операції по збуту великої рогатої худоби здійснювалися на Хрестовоздвиженському ярмарку в Одесі.

В ст. 656 Торгового статуту записано: «Біржі суть збірні місця чи збори належних до торгового класу для взаємних з торгівлі зв'язків і угод». Біржа як особлива форма ринку історично склалася в умовах розвитку капіталізму і стала організацією, для якої характерними були регулярні, приурочені до певного місця і часу ділові збори, де, по-перше, здійснювався оптовий торг через укладення угод, котрі підпорядковувалися спеціальним правилам, і, по-друге, встановлювалися ціни, які були прийнятні для учасників цих угод.

Товарні біржі відігравали дедалі вагомий роль у внутрішній торгівлі країни. Їх кількість зростала тим швидше, чим швидше розвивався капіталізм. На Україні на початку ХХ ст. функціонувало 6 товарних бірж. Зростання бірж було закономірним явищем, оскільки для старого капіталізму, капіталізму вільної конкуренції, був необхідний такий регулятор, як біржа.

У 1870 р. урядом були узаконені біржові товариства — організації найкрупніших біржових торговців. Кожний член товариства мав повне право бути членом біржових зборів, тобто одержав так звану біржову правоздатність, яка надавала можливість усім дієздатним особам (лише чоловічої статі!) брати участь у роботі біржі. Члени біржових зборів, як правило, розподілялися на 6 розрядів, кожний з яких обирав із свого складу біржових гласних. Ті, в свою чергу, формували біржовий комітет, який здійснював «представницькі функції», тобто мав право захищати інтереси біржового товариства перед урядовими і громадськими організаціями. В той же час біржові комітети були й «представницькими організаціями» великої буржуазії і, зрозуміло, стояли на сторожі її інтересів.

Важливу роль у діяльності бірж відігравали торговельні посередники — маклери. Вони повністю відповідали за торгові операції. В Росії інститут маклерів виник дещо раніше бірж, у 1717 р., коли при заснуванні камерц-колегії була запроваджена посада гофмаклера для закупівлі і продажу товарів, що належали казні.

На біржі оперували не з даним наявним товаром, а лише з конкретною кількістю товару. Наприклад, купувався не цукор взагалі, а лише певна кількість пудів цукру-піску, чи рафінаду, чи того та іншого разом тощо.

Протягом 1905—1914 рр. кількість бірж в Україні зросла до 14.

Отже, в перші десятиріччя ХХ ст. біржі не тільки продовжували успішно діяти, а й швидко розвивалися. Ці процеси обумовлювалися такими факторами: по-перше, товарні біржі функціонували, як правило, у великих містах, де були досить розвинуті всі форми внутрішньої торгівлі, і які водночас були й центрами певних економічних районів. До таких на Україні належали Київ, Одеса, Харків. Біржові операції здійснювалися тут протягом року, але найбільших розмірів вони досягали під час ярмарків. Та й самі великі оптові ярмарки (це перш за все стосується київського Контрактового) продовжували бути своєрідними біржами. В Києві, як і раніше, укладалися угоди на оренду, заставу і продаж нерухомого майна (головним чином дворянських маєтків і промислових підприємств), продаж зерна і цукрового буряка майбутніх врожаїв тощо. Головним же товаром Київської біржі був і лишався цукор, операції з яким здійснювалися переважно під час ярмаркових з'їздів.[7; 205]

Біржі не гребували і відвертою спекуляцією. Особливо «славилася» цим Одеська біржа. Найбільш активною її діяльність була у дні Хрестовоздвиженського ярмарку, коли біржові ділки, граючи на коливанні цін, наживали великі капітали. Правда, розміри біржових угод не розголошувалися, і навіть спеціалізована преса не могла проникнути в ці комерційні таємниці.

Для даного етапу розвитку біржової діяльності характерним є економічне піднесення і розширення товарно-грошових відносин, що було зумовлено реформами 60-х років. Останні прискорили перехід до ринкового господарювання, створили сприятливі передумови для розвитку біржової мережі. Товарні біржі створюються в усіх торгових центрах України.

В Україні будуються елеватори, з'являються комерційні банки, починає працювати так званий підтоварний кредит, в основному для торгівлі хлібом. Цей період характеризується розширенням мережі залізниць, вдосконалюються транспортні засоби, все це суттєво впливає на інтенсивність розвитку перевезень продукції.

В січні 1902 р. відкрилася Харківська кам'яновугільна і залізо-торгова біржа. Створення її було, з одного боку, наслідком швидкого промислового розвитку України, а, з другого, — недостатньою оперативністю промислових підприємств у врахуванні кон'юнктури як місцевого ринку на Україні, так і внутрішнього ринку країни. Пізніше, коли утворилися й почали панувати в економіці Росії такі монополії, як «Продамет» і «Продвугілля» та інші, Харківська біржа перетворилася в організацію великого торговельно-промислового капіталу і сприяла утвердженню його панування на внутрішньому ринку країни.

Про те, що товарні біржі були необхідною організацією для економічного життя того чи іншого району, вони були своєрідними центрами певних економічних районів і внаслідок цього відбивали їх товарну спеціалізацію. Наприклад, Єлисаветградська біржа, головним чином, спеціалізувалася на збуті висівок, Херсонська — вела велику зернову і лісову торгівлю. Переважна більшість товарних бірж повністю відповідала потребам внутрішнього ринку і ті функції, які вони виконували, стимулювали розвиток капіталістичної економіки, зміцнювали міжрегіональні торговельно-економічні зв'язки. Зокрема, тільки через Київську, Одеську та Миколаївську товарні біржі у 1905—1912 роках щорічно продавалося на експорт понад 3 млн. т. зерна.

Товарні біржі, які функціонували в Україні у дореволюційний період, представляли інтерес для країн Західної Європи тим, що були незалежними

організаціями. Місцева влада не втручалася у біржову діяльність. На вітчизняних біржах того періоду укладалися угоди з реальним товаром.

Біржовий ринок відіграв в роки НЕПу позитивну роль в економіці і СРСР. В цей час радянські товарні біржі виникли майже за повної відсутності ринку і власне для його відновлення вони діяли у досить специфічних формах: біржі було перетворено в громадські організації, створені на зразок асоціації за участю державних підприємств, кооперативних організацій, господарських товариств, а також власників приватних промислових та торговельних підприємств. Найвищий рівень біржової торгівлі в радянський час припадає на 1 жовтня 1926 р. На цей час в країні налічувалося 114 товарних бірж, їх членами були 8514 промислово-торговельних підприємств та приватних осіб, серед яких державні і кооперативні організації склали 67, а приватні особи — 33 % 14. В умовах курсу на жорстку централізацію в управлінні народним господарством відбулося поступове згортання діяльності товарних бірж, а в лютому 1930 р. — їх остаточна ліквідація[5; 51]. Відродилися товарні біржі в Україні у 1989 р. однак спочатку цей процес здійснювався без відповідного нормативного регулювання, переважно з використанням дореволюційного та іноземного досвіду.

В умовах планово-розподільчої економіки функціонування торгів як найбільш концентрованого вияву ринкової конкуренції у сфері господарювання не допускалося. Цивільним законодавством регулювалися лише зобов'язання, що виникли з публічного обіцяння винагороди (оголошення конкурсу), а публічні (прилюдні) торги мали місце під час виконання судових рішень при зверненні стягнення на майно боржника в порядку, встановленому цивільним процесуальним законодавством. Через це в правознавстві майже не проводилося досліджень механізму укладання господарських договорів конкурентними способами.

Список літератури

1. Беляневич О.А. Форвардні біржі.— К.: Наукова думка, 2002.— 189 с.
2. Берлач А. І. та ін. Організаційно-правові основи біржової діяльності: Навч. посібник/А. І. Берлач, Н. А. Берлач, Ю. В. Ілларіонов.— К.: Фенікс, 2000.— 336 с.
3. Васильєв Г.А. Товарные биржи.— М.: Высш шк., 1991.— 111 с.
4. Кругляк Б. Товарні біржі в Російській імперії // Український історичний журнал.— 1992.— №2.— С.58-63.
5. Мішук Г. Товарні біржі України: тенденції та проблеми розвитку // Економіка України.— 2005.— №4.— С.47-53.
6. Сохацька О.М. Зарубіжні біржові ринки // Фінанси України.— 2000.— №4.— С.59-67.
7. Сохацька О.М. Ф'ючерсні ринки: Історія і сучасність, перспективи становлення в Україні.— Тернопіль: Економічна думка, 1999.— 407 с.

Биржевой процесс в нашей стране имеет ряд особенностей, которые предопределяются общими экономическими и историческими условиями. История биржевой торговли свидетельствует, что Украина была включена в систему международной биржевой торговли, в частности относительно покупки-продажи сахара и зерновых культур. Товарные биржи были необходимой организацией для экономической жизни того или иного района, они стали своеобразными центрами определенных экономических районов и вследствие этого отражали их товарную специализацию.

Exchange process in our country has some peculiarities which are predetermined by general economic and historical conditions. History of exchange trade gives the evidence of Ukraine having been involved in the system of international exchange trade, in particular info purchase and sale of sugar and grain-crops. Commodity exchanges were necessary organizations for economic life of one or an other district, they became peculiar centers of some economic districts and hereupon reflected their commodity specialization.

Одержано 14.05.09